शेषः" भाष्यादयः। परोद्देशेन प्रवर्त्तमाने उपयोगभूते अस्य उपयविषयादि मीमांसाशास्त्रभाष्यादौ दर्शितं यथा "शेषः परार्थत्वात्" सू० "इह खलु शेषस्य लक्षणम्, येन च हेतुना शेषः इत्युच्यते, तदुभयमाख्यायते। यः परस्योपकारे वर्त्तते, स शेषः इत्युच्यते, यथा, ये परार्थाः, ते वक्तारो भवन्ति, शेषभूता वयमिह इति। ननु सोऽपि प्रधानभूतः सोऽपि कदाचित् परार्थे वर्त्तते, यथा उपाध्यायः प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्त्तते। सत्यं वर्त्तते, यस्तु अत्यन्तं परार्थः, तं वयं शेषः इति ब्रूमः, यथा, गर्भदासः कर्मार्थं एव स्वामिनोऽन्यत्र क्रीयते, वक्ष्यति इत्यत्र। ननु गर्भदासस्यापि स्वामी संविदधानो गुणभावमापद्यते। न इति ब्रूमः, आत्मन एवासौ संविदधानो गुणभावं गच्छति, नान्यस्यैव-कत्वात् गर्भदासस्योपकरोति, अनङ्गुलो वा, यस्त्वत्यन्त परार्थः, तं वयं शेषः इति ब्रूमः। अथ तत्र किं लक्षणम्?। येषु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणः तत्र प्रतीयेत इति, तत्र अपूर्वार्थता व्यावर्त्तिता, उदग्रयोजनानामाख्यातानाम्। इह तु सर्वेषामेव शेषाणां लक्षणमुच्यते" शब्दभा०। तस्य लक्षणादि तथाहि "द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः" सू० "बादरिराचार्यः अत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषशब्दः इति मेने, न यागफलपुरुषेषु। द्रव्यं क्रियार्थं, यदि प्रयोजनवती क्रिया, व्यक्तं वा द्रव्येण निर्वर्त्तितया, तस्या निर्वृत्तिर्व्यापारे न भवति इति तन्निर्वृत्तये द्रव्यमेवितव्यं भवति, तस्मात् क्रियार्थं द्रव्यम्। गुणः करोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम्, लक्षितेन च तेन प्रयोजनम्, विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात्, तस्मात् सोऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया उपकरोति इति क्रियार्थ एव। संस्कारो नाम स भवति, यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचित् अर्थस्य, तेनापि क्रियायां कर्त्तव्यायां प्रयोजनम् इति सोऽपि परार्थः। तस्मात् द्रव्यगुणसंस्काराः परार्थत्वात् शेषभूताः। न तु यागफलपुरुषाः। यागः तावत् कर्त्तव्यः पुरुषस्य, न हि, तस्मिन् निर्वर्त्तिते किञ्चित् अपरमस्ति कर्त्तव्यम्। स हि पुरुषार्थः, यदन्यत् द्रव्यादि, तत् तदर्थं तस्य शेषभूतम्, स तु न किञ्चिदभिनिर्वर्त्तयितुम् क्रियते। फलमपि न तेन क्रियते, तस्मिन् तु कृते स्वयमेव तत् भवति। तस्मिन् कृते फलमस्य भवति इत्येतावत् गम्यते, नास्ति यज्ञो यागेन क्रियते फलमिति। तस्मात् यागो न शेषभूतः कस्यचित् अर्थस्य। फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः स्वर्गं कामयते, स यागं कुर्यादिति तावत् यज्ञेनोपदिश्यते, नात्मनः परस्य वा इति, स्वर्गं प्रतीच्छामात्रेण स्वर्गकामः इति भवति, तस्मात् पुरुषं प्रति गुणभावेन न श्रूयते स्वर्गः, तस्मात् सोऽपि न शेषभूतः। न चेत् फलयागौ गुणभावेन चोद्येते, कस्य पुरुषः प्रधानभूतो भवति? प्रत्यक्षस्य द्रव्यत्वात् कर्म प्रति गुणभावः। तस्मात् द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभावं बादरिर्मेने" शब्दभा०। "कर्मण्यपि जैमिनिः, फलार्थत्वात्" सू० "जैमिनिस्तु कर्मण्यपि शेषभूतानि मन्यते स्म, न बादरिरिवावधारणमनुमेने, स हि दर्शे, यागः कर्त्तव्यतया चोद्यते, फलकामस्य तु तत्साधनोपायत्वेन इति। एवं श्रुतोऽर्थः परिस्फुटीभवति, अर्थवांश्चोपदेशः। एतमेवार्थं षष्ठेऽध्याये सूत्रैरेव साधयिष्यति। इह तु तत्सिद्धेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं यागस्यापादयति स्म। तस्मात् अनवधारणा द्रव्यगुणसंस्काराः शेषभूताः यागोऽपि शेषभूतः फलस्यति" भा०। "फलं च पुरुषार्थत्वात्" सू०। "फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः, स्वर्गो मे भवेत् इत्येवं कामयते, तस्य यागः स्वर्गः, स आत्मानं लभेत इति। आत्मनेपदप्रयोगात्, कर्त्तृभिप्राये एतत् भवति, क्रियाफलमनुभवेत् कथं पुरुषः? इति यागः प्रयुज्यते। तस्मात् फलं पुरुषार्थं यागात् श्रूयते नात्मनिर्वृत्त्यर्थम्। तस्मात् शेषभूतम् इति" भा०। "पुरुषस्य कर्मार्थत्वात्" सू०। "पुरुषोऽयौदुम्बरीसम्मार्जादिषु गुणभूतः श्रूयते। तस्मात् अनवधारणा एषा, द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं बादरिर्मेने इति"। "अथ इदानीमत्रातुमयवान् वृत्तिकारः परिनिश्चिकाय, द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यजिष्यति शेषभावः, आपेक्षिक इतरेषाम्। यागस्य द्रव्यस्यति प्रधानभावः, फलस्यति गुणभावः, फलस्य यागस्यति प्राधान्यम्, पुरुषस्यति गुणता, पुरुषस्य फलस्यति प्रधानता, औदुम्बरीसम्मार्जादि प्रति गुणत्वम् तस्मात् सम्मता अवधारणा, द्रव्यगुणसंस्कारा यागस्यति नियमतो गुणभूता एव" भा०। कस्यचित् शेषत्वनिषेधो यथा "अग्निशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च। पुनःपुनः प्रवर्द्धन्ते तस्मात् शेषं न कारयेत्" गरुड़पु०। "प्रसादाद्विजनिर्माल्यदाने शेषेति कीर्त्तितम्" विष्णोक्ते स्वामिना प्रसादत्वे दत्तास्ते स्त्री "तवेति शेषमिव मर्त्तराशाम्" कुमारः।